

Стефанович С.
(Україна)

СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА

Український рушник пов'язаний з різними сторонами духовного життя народу, в тому числі естетичними і релігійно-магічними уявленнями. Найбільш досліджений рушник як предмет декоративно-прикладного мистецтва, бо «мабуть немає іншої такої речі, яка б так яскраво відображала естетичні уподобання народу». Аналізуючи рушники різних регіонів України, дослідники не могли не відзначити, що крім декоративного навантаження вони мали велике образно-символічне значення.

Рушник як символ супроводжував українця протягом усього життя. Всі важливі події ніколи не обходилися без нього, тому у багатьох працях, що стосуються сімейної та календарної обрядовості, обрядового одягу згадується рушник як важливий елемент обрядового дійства.

Використовуючи досвід своїх попередників, ми робимо спробу аналізу зібраного матеріалу, спробу пояснення глибокого символічного значення рушників.

Рушники поділяються на різні групи залежно від обрядового призначення: кілкові (або наклеючки), божникові (або обрядові чи завіски), сватальні, плечові, подарункові, поховальні, церковні, рушники «на офіру» (або офірки). Утиральники — це прості, не прикрашені рушники, які використовували для витирання обличчя і рук. Навіть ці рушники були пов'язані з релігійно-магічними уявленнями

ми народу. На Житомирщині вважалося, що коло печі, біля кубашки повинен завжди висіти білий чистий рушник-утиральник, бо «янгол воду п'є, а рушником витирається». Коли погано сховався хліб, чистим білим утиральником перев'язували пікву діжу. Кілкові вішали по стінах хати на кілок забитий в стіну. Очевидно, що в давні часи рушники як обереги охороняли від злих духів. Згодом, коли первісне їхнє значення забулося, їх стали вважати просто прикрасою житла. Сватальні, плечові, подарункові використовували в різні моменти весільного обряду, а поховальні — на похоронах. Божникові вішали на ікони в хатах і церквах. Досить часто рушниками перев'язували хрести під час походу чи процесії. Ці рушники звичайно залишалися для церковних потреб та священників. Дарували їх церкві і з нагоди весілля. Так нагромаджувалася велика кількість рушників, і церковні старости раз на рік влаштовували рушникові ярмарки під церквою. Бідні дівчата, наймички, в яких не було свого поля купували ці рушники для свого посагу. Рушниками «на офіру» називали рушники, якими пов'язували придорожні фігури (хрести). Ніхто не мав права знімати ці рушники і вони висіли поки не зотліють під дією вітру і дощу. Після цього вішали новий рушник. Досить часто рушник пов'язували, коли людина чимось хворіла. Вважалося, що це обов'язково допоможе.

© Стефанович С., 1999.

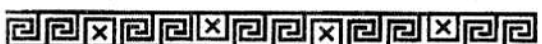
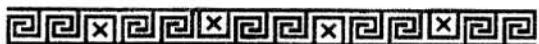
Орнаментували рушники залежно від їхнього призначення. Сватальні, плечові, подарункові мали вишиття тільки на двох кінцях. Кілкові були прикрашені на цілу довжину, або мали головні візерунки на кінцях, а краї були обведені так званою крайкою. Візерунки на рушниках ткані чи вишиті. Найдавніші оздоби — це солярні знаки — кола, зірки, ромби, квадрати, трикутники і прості кольорові смуги. Всі ці мотиви тісно пов'язані з культом сонця, змінами в природі, як день і ніч, зима і літо та ін. До давніх візерунків, що зустрічаються досить часто, це геометризоване зображення птахів, частіше півнів, що є символом сонця, а також «дерева життя». Всі ці символи вишиті на рушниках мали зміцнити його захисні властивості.

Існував також поділ рушників на буденні, «празникові» і «постові». Буденні вішали за призначенням. «Празниковими», які були більш яскравими, прикрашали ікони на свята та використовували в обрядах. «Постовими», в деяких регіонах України, замінювали під час Посту ті рушники в орнаменті яких був присутній яскравий червоний колір. Ці рушники були вишиті приглушеною, наче виляляю заповолоччю в знак жалоби.

Найбільш поширене використання рушників в сімейній обрядовості. Їх захисна функція тут найяскравіша. У кожному з елементів сімейного обряду рушник виконує роль оберега. З приходом у цей світ нової душі, при переході в інший сімейний статус наречених, у весільному обряді, при відході душі на той світ, у поховальному обряді, рушник оберігає і робить неможливим будь який вплив зовнішнього світу: не тільки злих сил природи, а й людей, і таким чином полегшує шлях переходу. Думається, що саме тому рушник давали у дорогу, коли хтось вирушав з дому, а також пряме ототожнення рушника з дорогою в розгадуванні снів. Зокрема, в родильному обряді, крім

того, що на рушник приймали новонародженого і сповивали його т. зв. сповивачем (рушникоподібним шматом полотна до 9 м довжиною), його дарували бабibrанці, а на Поділлі підносили під час обряду «зливки» («розмивках»). Після того, як баба витре руки цей рушник теж дарувався їй. Породіллі під час пологів давали в руки кінці рушника, у якому попереднього року святили паску, або підв'язували ним живіт. Вважалося, що так буде легше родити. На хрестинах кумів теж дарували рушниками; символічно захищаючи тих, що прилучилися до переходу здійсненого новонародженим.

Особливу роль відіграв рушник у весільному обряді, як один з найважливіших атрибутів переходу з одного сімейного стану в інший. Рушники подавали старостам на знак згоди на шлюб. І якщо після обміну хліба ще можна було відмовити парубкові, і це не вважалося образою, то після перев'язування старостів, відмова була вже гріховною. Покривджений мав право звернутися до суду за образу честі. Саме з подання рушників починається власне шлях яким повинні пройти молоді від однієї сімейної групи до іншої. Рушником прикрашали коня молодого, меч, прапор і т.п. Але особливого захисту, виходячи з використання рушників, вимагала молода. Вона підпезувалась рушником, коли йшла скликати жінок на «шишки», коли запрошувала на весілля, підпоясана йшла до шлюбу. Весільний коровай теж захищали рушником. Його клали на рушник, інколи обв'язували ним. При випіканні короваю рушником перев'язували пікву діжу. Батьки благословляли молодих хлібом на рушнику. Гільце-весільне деревце коли заносили до хати то ставили на рушнику. На весіллі рушниками перев'язували старшого дружка, старосту. Коли молоді разом ідуть до церкви, то тримаються за рушник. За нього ж тримаються, ходячи навколо аналою, діжі, столу. За кінець

рушника брат заводить молоду до хати. Існував також звичай зв'язувати руки молодим. На білий вишитий рушник ставали молоді під час вінчання. Він був досить довгий, щоб вік був довгий у молодят. Тут він виступає символом життєвого шляху. Після вінчання в церкві, молода тягне того рушника ногою за собою, щоб «потягнути» заміж усіх своїх друзок. А дружки його підкидають ногами, «щоб хутчій віддатися». Молода йде на посад по білому рушнику, що оберігає її. Рушниками обдаровували родину молодого. На другий день весілля, після шлюбної ночі, молоду завивають у рушникоподібний головний убір — намітку (рантух, серпанок). Як бачимо, рушник оберігав молодих на протязі всього обряду. Ніхто не торкається молодої чи молодого голою рукою. Надійно захищені рушником також і всі хто бере участь у ритуалі, і всі обрядові атрибути, як діжа, хліб, коровай, гільце, «меч», «прапор» і т.п.

У поховальному обряді, що семантикою наближений до весільного теж активно використовується рушник, особливо коли вмирала незаміжня дівчина. Хрест і корогви перев'язували тими рушниками, що вона придбала за життя, а потім віддавали різним людям, що їх несли, як подарунок від небіжчиці. Ще один рушник стелили під ноги в труну, «бо як на тім світі буде йти заміж, то постелити його під ноги на килима при вінчанні». Рушник вивішували, на ознаку, що в хаті мертвий, на воротах чи вікні. Домовину вистеляли рушниками перед тим, як клали туди тіло. Віз, на якому везли труну, також покривали рушниками. Рушник зав'язували за збрую коня, що запрягали у віз. На домовину на рушникові клали хліб. Таким чином рушник був оберегом при переході на той світ і захищав померлого від впливу світу, який той покидав, робив цей шлях легшим, а також захищав живих від впливу потойбічного сві-

ту. Тому всі, хто ніс труну, були захищені рушниками, ними їм перев'язували руки.

Хрести на могилах теж перев'язували рушниками, які замінювалися кожного разу на Проводи, великий поминальний день після Паски (Великодня).

Рушник відіграв деяку роль в аграрних обрядах, хоча і меншу ніж в сімейних. Приносити рушники на початку і при кінці збору врожаю було в звичай українців. Після обжинків, біля «бороди», господиня лишала на рушникові хліб і сіль. Те ж саме роблять на току, коли вперше привозять туди збіжжя. Функції рушника, разом з їжею, можна розглядати як пережиток умилювання духу поля чи току, початковий зміст якого в сучасний період втратився.

Широко використовувався рушник і в інших обрядах. На Різдво на покуті ставили сніп жита чи пшениці, який першим зажинали восени на зажинках, підперезаний рушником, що повинно було вплинути на врожай наступного року. Зав'язану рушником кутю носили хрещеним Святого вечора. Залишаючи на ніч кутю душам померлих родичів, поряд з мисками і ложками клали рушник і воду, щоб померлі могли помити руки. У рушнику на Великдень носили до церкви святити паску. В усіх цих згаданих обрядових діях рушник виконує захисну функцію.

Пасковий рушник, котрий не можна було прати від семи до дванадцяти років, за народними віруваннями набував магічно-лікувальних властивостей. Ним лікували людей і тварин від багатьох хвороб. Майже в усіх регіонах України під час хвороби люди «обрікалися» зробити (дати) рушника на церкву.

Окремо треба згадати про ритуал виготовлення «одноденного» рушника, що ткався вдовами за один день або ніч. До цього ритуалу вдавалися тільки тоді, ко-

ли в село приходило велике лихо: епідемія, пошесть на худобу, а також при засусі. Цікаво, що під час Великої Вітчизняної війни активно використовували цей ритуал на Поліссі, для того, щоб закінчилася війна, або відводили загрозу спалення села. Цей рушник вважався ідеально чистим, наділявся особливою силою опиратися лиху.

Використовували рушник і в народній магії. Наприклад, в ніч на Івана Купала чарували з великоднім рушником, щоб корова давала більше молока. А відьми використовували його у зворотному напрямку — забирали молоко у корів.

І в першому, і в другому випадках, рушник виступає в двох якостях: оберега для людини, яка використовує певні сили природи, та як ритуальний предмет, що має ці сили збільшити чи направити.

Можна зробити висновок про надзвичайно важливе призначення рушника в українській обрядовості і віруваннях народу. Розкриття символічного значення рушника в певному обряді допомагає зрозуміти походження і особливості побутування обряду, його сутність, також реконструювати його магично-релігійну основу.

1. *Борисенко В.К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. — К., 1988.

2. *Данилов В.* Из народной жизни в Малороссии // Живая старина. — 1909. — С. 34-39.

3. *Зеленин Д.К.* Одноденные рушники.

4. *Кравченко В.* Український рушник. — Фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Ф. 15, од. зб. 257.

5. *Лебедева Н.* Прядение и ткачество восточных славян в XIX — нач. XX в. // Восточнославянский этнографический сборник: Труды Ин-та этнографии им. Миклухо-Маклая. — Новая серия. — Т. XXXI. — М., 1956.

6. *Маслова Г.* Орнамент русской народной вышивки. — М., 1978.

7. *Маслова Г.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — нач. XX в. — М., 1984.

8. О свадебных подарках (так называемая цена молодой) на Украине // Календарь товариства «Просвіта» у Львові.

9. *Павлович Ю.* До питання про еволюцію українського народного орнаменту // Матеріали до етнології і антропології. — Т. XXI-XXII. — Ч. 1. — Львів, 1929.

10. *Спаська Є.* Рушник у побутті українського селянства. — ІМФЕ. — Ф. 48. — Од. зб. 18.

11. *Сумцов Н.Ф.* Этнографические заметки // Этнографический обзор. — 1889. — III. — С. 111-131.

12. *Тихонова М.* Украинские народные рушники. — М., 1995.

13. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура, Индрик. — М., 1995.